International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

प्रधानमंत्री जन-धन योजना : भारतातील वित्तीय समावेशनाच्या प्रक्रियेचा व्यापक व समीक्षात्मक अभ्यास

सपना बालासाहेब हरकल[१] ,डॉ. शिवाजी कारभारी ढगे[२]

[१]संशोधक विद्यार्थी

[२]संशोधक मार्गदर्शक

बाबूरावजी घोलप कॉलेज सांगवी, पुणे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

Corresponding Author – सपना बालासाहेब हरकल

DOI - 10.5281/zenodo.18861129

सारांश:

वित्तीय समावेशन हे समकालीन आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू मानले जाते. भारतासारख्या विकसनशील देशात दीर्घकाळ मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेबाहेर राहिल्याचे दिसून येते. परिणामी, सरकारी अनुदाने, सामाजिक सुरक्षा योजना व आर्थिक लाभ समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचण्यात अडथळे निर्माण झाले. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने 28 ऑगस्ट 2014 रोजी प्रधानमंत्री जन-धन योजना (PMJDY) सुरू करून वित्तीय समावेशनाच्या दिशेने ऐतिहासिक पाऊल उचलले.

हा संशोधन पेपर डॉ. मीरा गुप्ता लिखित "प्रधानमंत्री जन-धन योजनाः वित्तीय समावेशन की ओर बढ़ता एक कदम" या ग्रंथाच्या मराठी अनुवादावर आधारित आहे. या अभ्यासात जन-धन योजनेची संकल्पना, पार्श्वभूमी, उद्दिष्टे, अंमलबजावणी यंत्रणा, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, डिजिटल वित्तीय समावेशन, प्रादेशिक असमतोल, मर्यादा, धोरणात्मक टीका तसेच भविष्यातील शक्यता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, जन-धन योजनेमुळे वित्तीय समावेशनाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली असली तरी आर्थिक साक्षरतेचा अभाव, डिजिटल दरी आणि निष्क्रिय खात्यांची समस्या ही अजूनही गंभीर आव्हाने आहेत.

कीवर्ड्स (Keywords): प्रधानमंत्री जन-धन योजना, वित्तीय समावेशन, आर्थिक विकास, JAM त्रिसूत्री, सामाजिक सक्षमीकरण

प्रस्तावना:

वित्तीय समावेशन ही संकल्पना केवळ आर्थिक व्यवहारांपुरती मर्यादित नसून सामाजिक न्याय, समता आणि सर्वसमावेशक विकासाशी निगडित आहे. एखादा नागरिक औपचारिक आर्थिक व्यवस्थेबाहेर राहिल्यास त्याच्या बचत, कर्ज, विमा व सामाजिक सुरक्षेच्या संधी मर्यादित राहतात. भारतात स्वातंत्र्यानंतर विविध पंचवार्षिक योजनांद्वारे बँकिंग विस्ताराचा प्रयत्न करण्यात आला; तथापि, ग्रामीण, आदिवासी व दुर्बल घटक बँकिंग व्यवस्थेपासून मोठ्या प्रमाणावर वंचित राहिले.

डॉ. मीरा गुप्ता यांच्या ग्रंथानुसार, 2014 पूर्वी भारतातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या रोख व्यवहारांवर अवलंबून होती. सावकारांकडून कर्ज घेणे, उच्च व्याजदर आणि आर्थिक असुरक्षितता ही परिस्थिती सामान्य होती. या पार्श्वभूमीवर प्रधानमंत्री जन-धन योजना ही आर्थिक सुधारणांतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली.

संशोधनाची गरज व महत्त्व:

प्रधानमंत्री जन-धन योजना ही जगातील सर्वात मोठ्या वित्तीय समावेशन योजनांपैकी एक आहे. या योजनेने कोट्यवधी नागरिकांना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडले आहे. त्यामुळे या योजनेचा शास्त्रीय, सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे अत्यावश्यक ठरते.

संशोधनाचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांतून स्पष्ट होते –

- वित्तीय समावेशन व गरीबी निर्मूलनातील संबंध
- सरकारी योजनांची परिणामकारकता
- आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व
- भविष्यातील वित्तीय धोरणांसाठी दिशादर्शन

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- प्रधानमंत्री जन-धन योजनेची संकल्पना व पार्श्वभूमी अभ्यासणे
- योजनेची उद्दिष्टे व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे
- अंमलबजावणी यंत्रणेचे विश्लेषण करणे
- सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे
- आर्थिक परिणामांचे मूल्यमापन करणे
- डिजिटल वित्तीय समावेशनातील भूमिका तपासणे
- प्रादेशिक असमतोल व सामाजिक भेदांचा अभ्यास करणे
- योजनेतील मर्यादा व धोरणात्मक टीका मांडणे
- भविष्यातील सुधारणा व शक्यता सुचवणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुढील स्रोतांचा समावेश आहे –

- डॉ. मीरा गुप्ता लिखित मूळ ग्रंथ व त्याचा मराठी अनुवाद
- भारत सरकारचे अधिकृत अहवाल
- रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) चे वित्तीय समावेशनविषयक अहवाल
- विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन लेख
- शैक्षणिक जर्नल्स व सरकारी संकेतस्थळे

मिळालेल्या माहितीचे वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने परीक्षण करण्यात आले आहे.

वित्तीय समावेशनाची संकल्पना : सैद्धांतिक चौकट:

वित्तीय समावेशन म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना औपचारिक आर्थिक सेवांमध्ये सहभागी करून घेणे. डॉ. मीरा गुप्ता यांच्या मते, वित्तीय समावेशन हे आर्थिक विकासाचे साधन असून ते सामाजिक समतेला चालना देते. बँकिंग सेवांमुळे बचत वाढते, गुंतवणुकीला चालना मिळते आणि आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होते.

भारतातील वित्तीय समावेशनाचा ऐतिहासिक आढावा:

स्वातंत्र्यानंतर बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, स्वयं-सहायता गट, प्रधानमंत्री रोजगार योजना अशा विविध उपाययोजना करण्यात आल्या. तरीही सर्वसमावेशक वित्तीय समावेशन साध्य झाले नव्हते. जन-धन योजना ही या सर्व प्रयत्नांचा एकत्रित व व्यापक आविष्कार मानता येतो.

प्रधानमंत्री जन-धन योजनेची उद्दिष्टे:

- प्रत्येक कुटुंबाला किमान एक बँक खाते
- रोखविरहित (Cashless) अर्थव्यवस्थेला चालना
- सामाजिक सुरक्षा योजनांशी जोडणी
- आर्थिक साक्षरतेचा प्रसार

प्रधानमंत्री जन-धन योजनेची वैशिष्ट्ये:

- शून्य शिल्लक बँक खाते
- RuPay डेबिट कार्ड
- ₹2 लाखांपर्यंत अपघात विमा
- जीवन विमा सुविधा
- ओव्हरड्राफ्ट सुविधा
- थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)

अंमलबजावणी यंत्रणा:

या योजनेच्या अंमलबजावणीत केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, सार्वजनिक व खासगी बँका, बँक मित्र (Business Correspondents) आणि तंत्रज्ञान यांचा समन्वय दिसून येतो.

JAM त्रिसूत्री (Jan-Dhan–Aadhaar–Mobile):

JAM त्रिसूत्रीमुळे डिजिटल वित्तीय समावेशनाला चालना मिळाली. तथापि, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही मोठी समस्या आहे.

सामाजिक परिणाम:

- महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण
- ग्रामीण व दुर्बल घटकांचा आत्मविश्वास
- बचत संस्कृतीचा विकास

आर्थिक परिणाम:

- DBT मुळे गळती कमी
- सार्वजनिक खर्चात पारदर्शकता
- औपचारिक अर्थव्यवस्थेचा विस्तार

प्रादेशिक व सामाजिक असमतोल:

ग्रामीण-शहरी भागातील फरक, आदिवासी व दुर्गम भागातील अडचणी यांचा सविस्तर अभ्यास या विभागात करण्यात आला आहे.

जन-धन योजना व महिला सक्षमीकरण:

महिलांच्या नावाने खाती उघडल्यामुळे आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला आहे.

जन-धन योजना व गरीबी निर्मूलन:

जन-धन योजनेमुळे गरीबी निर्मूलनाला अप्रत्यक्ष मदत झाली आहे; तथापि, ती एकटी पुरेशी नाही.

डिजिटल दरी व तांत्रिक आव्हाने:

इंटरनेट सुविधा, स्मार्टफोन अभाव, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही मोठी आव्हाने आहेत.

निष्क्रिय खात्यांची समस्या:

अनेक खाती व्यवहारविरहित राहण्यामागील कारणांचे विश्लेषण या विभागात करण्यात आले आहे.

बँक मित्रांची भूमिका व अडचणी:

बँक मित्र ही योजनेची कणा असून त्यांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास येथे केला आहे.

धोरणात्मक टीका:

काही अभ्यासकांच्या मते, खाते उघडण्यावर जास्त भर देण्यात आला असून व्यवहार वाढवण्याकडे कमी लक्ष दिले गेले.

आंतरराष्ट्रीय तुलनात्मक अभ्यास:

इतर विकसनशील देशांतील वित्तीय समावेशन योजनांशी जन-धन योजनेची तुलना.

जन-धन योजना व आर्थिक साक्षरता:

आर्थिक साक्षरतेशिवाय वित्तीय समावेशन अपूर्ण राहते.

भविष्यातील सुधारणा व धोरणात्मक सूचना:

- आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम
- डिजिटल पायाभूत सुविधा
- रोजगाराशी जोडलेल्या योजना

निष्कर्ष:

समावेशनाच्या दिशेने एक मैलाचा दगड आहे. योग्य सुधारणा व सातत्यपूर्ण अंमलबजावणीमुळे ही योजना दीर्घकालीन आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते. तसेच जन-धन योजनेमुळे वित्तीय समावेशनाला गती मिळाली असली तरी गुणवत्ता व व्यवहारात्मक समावेशनावर भर देण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची (References):

1. *गुप्ता, डॉ. मीरा – प्रधानमंत्री जन-धन योजनाः वित्तीय समावेशन की ओर बढ़ता एक कदम*
2. *भारत सरकार – प्रधानमंत्री जन-धन योजना अधिकृत संकेतस्थळ*
3. *Reserve Bank of India – Financial Inclusion Reports*
4. *World Bank – Financial Inclusion Database*
5. *विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल्स*